DIALEKTOLOGIK TADQIQOTLARNING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI

Odilova Sadoqat Abduhamitovna
Termiz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
2 - bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada dialektologiyaning zamonaviy yo'nalishlari, xususan, lingvogeografik, sotsiolingvistik, etnolingvistik va kompyuter dialektologiyasi yondashuvlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Bugungi taraqqiyotning hududiy shevalarga ta'siri hamda o'zbek shevalarini hujjatlashtirish va raqamlashtirish masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: dialektologiya, sheva, lahja, lingvogeografiya, sotsiolingvistika, etnolingvistika, kompyuter dialektologiyasi.

Аннотатsiя: В данной статье анализируются современные направления диалектологии, в частности лингвогеографический, социолингвистический, этнолингвистический и компьютерный подходы. Рассматриваются вопросы влияния современного развития на территориальные диалекты, а также документирования и цифровизатsii узбекских говоров.

Ключевые слова: диалектология, говор, наречие, лингвогеография, социолингвистика, этнолингвистика, компьютерная диалектология.

Abstract: This article analyzes modern directions of dialectology, particularly linguogeographical, sociolinguistic, ethnolinguistic, and computer-based approaches. The issues of the influence of modern development on territorial dialects, as well as the documentation and digitization of Uzbek dialects, are discussed.

Keywords: dialectology, dialect, linguogeography, sociolinguistics, ethnolinguistics, computer dialectology

Dialektologiya tilshunoslikning muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, tilning hududiy ko‘rinishlari — sheva va lahjalarning fonetik, leksik, grammatik hamda semantik xususiyatlarini o‘rganadi[1:5]. Har bir milliy tilning tarixiy taraqqiyoti va ichki rivojlanish qonuniyatlari uning dialektal qatlamida o‘z aksini topadi. Shu sababli dialektologik tadqiqotlar til tarixini, xalqning etnik shakllanish jarayonlarini hamda madaniy taraqqiyot bosqichlarini aniqlashda muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi.

O‘zbek tilining dialektal tizimi uzoq tarixiy taraqqiyot mahsuli hisoblanadi. Unda qadimgi turkiy til qatlamlari, hududiy differensiallashuv va tarixiy til kontaktlari izlari saqlanib qolgan[2:23]. Xususan, qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari o‘zining fonetik, grammatik hamda leksik xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi.

XXI asrga kelib dialektologiya an’anaviy tavsifiy yo‘nalishdan kompleks ilmiy yo‘nalishga aylandi. Hozirgi davrda dialektologik tadqiqotlarda lingvogeografiya, sotsiolingvistika, etnolingvistika, korpus lingvistikasi va axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalanilmoqda.

Dialektologik tadqiqotlarning shakllanishi XIX asr oxiri va XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Nemis tilshunosi Georg Wenker tomonidan dialektologik

xaritalar yaratish orqali lingvogeografik tadqiqotlarga asos solingan[3:54]. Keyinchalik Jyul Gillieron tomonidan yaratilgan "Fransuz dialektologik atlasi" dialektologiyada geografik metodning ilmiy asoslarini yanada takomillashtirdi.

XX asrning ikkinchi yarmida amerikalik tilshunos William Labov tomonidan sotsiolingvistik yondashuv ishlab chiqildi. U til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni eksperimental hamda statistik metodlar asosida tadqiq etdi[4:8].

O'zbek tilshunosligida V.V. Reshetov, F. Abdullayev, Sh. Shoabdurahmonov, A. Ishayev va boshqa olimlar tomonidan o'zbek shevalarining tasnifi, fonetik xususiyatlari, dialektal leksikasi hamda grammatik qurilishi ilmiy jihatdan o'rganilgan[5:78].

Mazkur maqolada tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, lingvogeografik, sotsiolingvistik va tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot davomida zamonaviy dialektologiyaning asosiy yo'nalishlari ilmiy manbalar asosida kompleks tarzda tahlil qilindi.

Lingvogeografik yondashuv. Lingvogeografiya zamonaviy dialektologiyaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, dialektal birliklarning hududiy tarqalishini o'rganishga xizmat qiladi[6:8]. Ushbu metod asosida muayyan fonetik, leksik yoki grammatik birliklarning geografik areali aniqlanadi va maxsus dialektologik xaritalar tuziladi.

Lingvogeografik tadqiqotlarda dala materiallari maxsus anketa va so'rovnomalar asosida yig'iladi. Keyinchalik turli hududlardan to'plangan materiallar qiyosiy tahlil qilinib, ularning hududiy tarqalish chegaralari belgilanadi. Masalan, qarindoshlikni ifodalovchi ayrim birliklarning turli hududlarda "aka", "og'a", "dada" yoki "ota" shakllarida qo'llanishi hududiy differensiallashuvning natijasi hisoblanadi.

Hozirgi bosqichda GIS texnologiyalari va elektron atlaslardan foydalanish lingvogeografik tadqiqotlarning aniqlik darajasini oshirmoqda. Bu esa dialektal birliklarni vizual modellashtirish imkonini bermoqda. Lingvogeografik tadqiqotlar til tarixidagi migratsion jarayonlarni aniqlashda ham muhim metodologik manba vazifasini bajaradi.

Sotsiolingvistik yondashuv. Sotsiolingvistik dialektologiya hududiy shevalarning jamiyat bilan bog'liq funksional holatini o'rganadi. Mazkur yo'nalishda tilning ijtimoiy qatlamlanishi hamda dialektal birliklarning yosh, jins, kasb, ta'lim darajasi va urbanizatsiya omillari bilan bog'liqligi tadqiq etiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qishloq hududlarida istiqomat qiluvchi katta yoshdagi aholi vakillari dialektal birliklardan faol foydalanadi. Shaharlarda yashovchi yosh avlod nutqida esa adabiy til unsurlari ustunlik qiladi. Sotsiolingvistik tadqiqotlar til siyosati, til me'yorlari va kommunikativ jarayonlarni o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Etnolingvistik yondashuv. Etnolingvistika til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq etuvchi ilmiy yo'nalish hisoblanadi [7:4]. Dialektal birliklar xalqning tarixiy turmush tarzi, urf-odatlari, marosimlari va xalqona tafakkurini aks ettiruvchi lingvistik material vazifasini bajaradi. Xususan, chorvachilik, dehqonchilik, xalq tabobati, milliy taomlar va hunarmandchilik bilan bog'liq ayrim birliklar xalqning etnomadaniy xotirasini saqlab qolgan.

Surxondaryo va Qashqadaryo shevalarida uchraydigan ayrim chorvachilik terminlari qadimgi turkiy til qatlamlariga oid birliklarning saqlanib qolganligini ko'rsatadi.Etnolingvistik tadqiqotlar til orqali xalqning madaniy tarixini rekonstruksiya qilish imkonini beradi.

Kompyuter dialektologiyasi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida kompyuter dialektologiyasi shakllandi [8:33]. Mazkur yo'nalish elektron korpuslar, raqamli lug'atlar, audiofondlar va avtomatik lingvistik tahlil tizimlarini yaratishga asoslanadi.

Kompyuter dialektologiyasida:

dialektal nutqni avtomatik tanib olish;

fonetik modellashtirish;

statistik tahlil;

elektron bazalar yaratish;

audio va video materiallarni raqamlashtirish kabi metodlardan foydalaniladi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida dialektal birliklarni avtomatik identifikatsiya qilish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa yo'qolib borayotgan shevalarni saqlash va ilmiy muomalaga kiritishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek tilshunosligida ham hududiy shevalarni elektron korpuslar asosida tizimlashtirish bo'yicha dastlabki ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Areal lingvistik yondashuv. Areal lingvistika turli hududlarda yashovchi xalqlar tillarining o'zaro ta'sirini o'rganadi[9:51]. Ushbu yondashuv ayniqsa chegaradosh hududlarda uchraydigan til kontaktlarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, Surxondaryo hududidagi ayrim shevalarda tojik va turkman tillariga oid ayrim leksik birliklarning uchrashi tarixiy til aloqalaridan dalolat beradi. Areal tadqiqotlar:

o'zlashma birliklarni;

ikki tillilik hodisalarini;

hududiy til kontaktlarini;

til interferensiyasini ilmiy jihatdan o'rganishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv til tarixidagi madaniy va etnik aloqalarni aniqlashda muhim metodologik ahamiyatga ega.

Bugungi o'zbek dialektologiyasi oldida bir qator dolzarb ilmiy vazifalar mavjud. Jumladan:

hududiy shevalarni kompleks hujjatlashtirish;

elektron dialektal korpuslar yaratish;

dialektologik atlaslarni shakllantirish;

yo'qolib borayotgan shevalarni saqlab qolish;

dialektal birliklarni ilmiy bazalarga integratsiyalash.

Ayniqsa, ayrim chekka hududlarda uchraydigan qadimiy dialektal birliklarni tezkor qayd etish va ilmiy muomalaga kiritish muhim vazifa hisoblanadi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasida zamonaviy raqamli texnologiyalarni keng qo'llash, elektron platformalar yaratish va xalqaro dialektologik tadqiqotlar bilan integratsiyalashuvni kuchaytirish zarurati mavjud.

Zamonaviy dialektologik tadqiqotlar an'anaviy tavsifiy metodlardan tashqari lingvogeografik, sotsiolingvistik, etnolingvistik, areal va kompyuter texnologiyalariga asoslangan kompleks metodologiyalar bilan boyib bormoqda. Globallashuv va urbanizatsiya jarayonlari natijasida ayrim hududiy shevalarning funksional faolligi pasayib borayotganligi ularni hujjatlashtirish, raqamlashtirish va ilmiy muomalaga kiritishni dolzarb vazifaga aylantirmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev F. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
2. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent. Fan, 1978.

3. Ishayev A. O'zbek tili dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2007.
4. Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Sharq, 2008.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
6. Chambers J.K., Trudgill P. Dialectology. – Cambridge University Press, 2004.
7. Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
8. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge University Press, 2010.
9. Goebl H. Dialectometry and Linguistic Atlas Studies. – Vienna University Press, 2006.
10. Mukhtarova, M. S., Namozova, S. B., & Mardonova, L. U. (2023). A Lyrical View of History. *Journal of Law and Sustainable Development*, *11*(12), e2676.
11. Saidmuradova, S., & Madina, T. L. (2024). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI POETIKASI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 147-152.
12. Xurramovna, Q. G., & Donaboyevna, S. M. (2025, November). " Layli va Majnun" dostonida onomastik birliklar. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY* (Vol. 2, No. 5, pp. 157-158).
13. Komilovna M. S. Hydronims Formed by the Method of Syntactic and Transonimization //World Bulletin of Social Sciences. – T. 37. – C. 16-18.
14. Dilshoda, A., Dilfuza, T., Muxlisa, M., & Dildora, A. (2025). MAXTUMQULI SHE'RIYATIDA HAYOTIYLIK. SHOKH LIBRARY, 1(11).
15. Abdurashidovich M. A. LINGUISTIC APPROACH TO NESTED DICTIONARIES AND THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT

//Multidisciplinary and Multidimensional Journal. – 2024. – Т. 3. – №. 5. – С. 144-147.

16. Farida, X., To'xtayeva, D., Murtazayeva, M., & Abdurahmonova, D. (2025). "LISON UT-TAYR" DOSTONINING BOBLAR BO 'YICHA TASNIFI. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, *17*(02), 117-121.
17. Najibullo, S., & Manzura, B. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES [J]. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, *11*(02).
18. Raimnazarova Nasiba Xoliyarovna, Abduhakimova Shahlo Shuxratjon qizi. (2026). INGLIZ TILI SINFLARIDA O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'ZARO HAMKORLIGI NAZARLARI: DUXTAT TAHLILI. *Efiopiya xalqaro ko'p tarmoqli tadqiqotlar jurnali* , *13* (03), 1266–1270.
19. Iboralarni uslublarga ajratish mezonlari: nazariy va amaliy yondashuv (frazeologik birliklar stilistik tahlili asosida). (2025). *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY*, *2*(6), 12-16.
20. Zafariddin, Temirov, and Xujanova Nasiba. "The Triumph of Light Over Darkness." *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol. 33, 20 Feb. 2025, pp. 34-37.
21. Zebiniso, T. (2022). SIFAT SOZ TURKUMINING USLUBIY XUSUSIYATLARI. *Scientific Impulse*, *1*(4), 34-37.
22. Nodira Hamidova. (2024). G'AFUR G'ULOM HIKOYALARIDA SO'Z IJODKORLIGINING LISONIY-KOGNITIV TAHLILI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 139–142.